

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav české literatury a literární vědy

Bakalářská práce

Eva Levorová

Textové proměny Lustigovy prózy Tma nemá stín

Metamorphoses of the Text of Arnošt Lustig's Short Story Tma nemá stín

Ráda bych touto cestou poděkovala prof. PhDr. Jiřímu Holému za odborné vedení mé práce,
cenné připomínky, rady a čas strávený při konzultacích.

Prohlašuji, že jsem tuto práci vypracovala samostatně pod vedením vedoucího bakalářské práce a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů. Dále prohlašuji, že jsem v souvislosti s jejím vytvořením neporušila autorská práva třetích osob.

V Praze dne:

Anotace

Práce se zabývá sledováním vývoje Lustigovy prózy *Tma není stín* od jejího prvního vydání v podobě povídky ve Věstníku židovských náboženských obcí v Československu přes všechna další knižní vydání povídky (v rámci souboru *Démanty noci*) až po rozpracování textu v novelu a její prozatím poslední vydání. Je uveden výčet dostupných vydání prózy v českém jazyce i v překladech do cizích jazyků (ovšem cizojazyčným vydáním se práce dále nevěnuje). Změny a postupná rozšíření textu, k nimž autor přistoupil, jsou typologicky roztrženy a je naznačen jejich význam pro vyznění prózy. Práce se zaměřuje na diference v oblasti tematické i stylistické a jejich motivaci.

Klíčová slova: Arnošt Lustig, Tma nemá stín, Démanty noci, Věstník židovských náboženských obcí v Československu

Annotation

The work deals with tracing development of Lustig's prose *Tma nemá stín* (Darkness Casts No Shadow) from its first edition as a short story in *Věstník židovských náboženských obcí v Československu* (Journal of Jewish Congregations in Czechoslovakia) through all other book editions of the short story (as part of collection *Démanty noci*) up to its elaboration into a nouvelle and its so far the last edition. There is mentioned a list of available editions of the fiction in the Czech language as well as translations into foreign languages (however the work does not pay further attention to foreign language editions). The changes and gradual extension of the text made by the author are typologically classified and there is indicated their significance for impression of the nouvelle. The work focuses on differences in the thematic and stylistic field and their motivation.

Key words: Arnošt Lustig, *Tma nemá stín*, *Darkness Casts No Shadow*, *Démanty noci*, *Diamonds in the Night*, *Diamonds of the Night*, *Věstník židovských náboženských obcí v Československu*, *Journal of Jewish Congregations in Czechoslovakia*

Obsah

OBSAH	6
1. ÚVOD	7
2. PŘEHLED VŠECH VYDÁNÍ PRÓZY	8
3. SROVNÁNÍ JEDNOTLIVÝCH VYDÁNÍ POVÍDKY	11
3.1 <i>Pojmenování hlavních hrdinů</i>	12
3.2 <i>Odklon od knižnosti</i>	14
3.3 <i>Změny v délce textu</i>	16
3.4 <i>Lexikální a syntaktické změny</i>	21
3.5 <i>Vyprávěcí čas</i>	23
3.6 <i>Grafika a členění textu</i>	24
3.7 <i>Další zásahy</i>	26
3.8 <i>Shrnutí</i>	27
4. STRUČNÉ CHRONOLOGICKÉ POROVNÁNÍ VŠECH VYDÁNÍ POVÍDKY	28
5. POVÍDKA „PROTI“ NOVELE	32
5.1 <i>Novela v angličtině</i>	33
5.2 <i>Základní rozdíly mezi povídkou a novelou</i>	34
5.3 <i>Nejen Auschwitz-Birkenau</i>	35
5.4 <i>Frank Bondy</i>	39
5.5 <i>Úvahy a rozhovory</i>	41
5.6 <i>Postavy</i>	44
5.7 <i>Konkretizace</i>	47
5.8 <i>Co zůstává identické</i>	48
5.9 <i>Shrnutí</i>	50
6. SROVNÁNÍ OBOU VYDÁNÍ NOVELY	51
7. ZÁVĚR	54
LITERATURA	56

1. Úvod

Pro Arnošta Lustiga je typické, že svá díla pro nová vydání upravuje. Próza Tma nemá stín je dokladem toho, kolikrát je schopný se k jednomu textu vrátit a pozměnit jej či přímo přepracovat. Ať už se jedná o největší ze zásahů – rozšíření povídky v novelu – nebo o dílčí, zejména stylistické a lexikální úpravy a drobná rozšíření, tento text se od své první publikace roku 1958 po celý zbytek 20. století vyvíjel. A ačkoli se (zatím) poslední dvě vydání povídky již textově neliší, stále nemůžeme s jistotou říci, že autor ještě v budoucnosti nějaké úpravy neprovede.

Ve své práci se pokusím zmapovat celý dosavadní vývoj tohoto textu. Vývoj od časopisecky vydané povídky přes součást povídkového souboru až po samostatnou novelu. Předmětem mého zkoumání budou veškerá rozšíření textu, obměna některých pasáží, ale i skutečně minimální rozdíly mezi jednotlivými vydáními jako např. nahrazení slova synonymem, spojení dvou vět v souvětí, záměna nespisovného výrazu za spisovný. Pochopitelně není mým cílem vypsát kompletní seznam posledně jmenovaných „drobných“ změn. Ráda bych však vystihla jejich celkový charakter a naznačila určitou tendenci, již dokládají, to vše za uvedení některých vhodných příkladů.

Mým záměrem je na následujících stránkách vystihnout, k jakým změnám v textu docházelo a co tyto změny znamenaly pro celkové jeho vyznění, případně ze subjektivní role čtenáře zhodnotit, jak mohou individuálně působit.

2. Přehled všech vydání prózy

Ještě před samotnou komparací jednotlivých verzí prózy je nutné pořídit přehled všech jejích dosavadních vydání.

Úplně první publikace se próza *Tma nemá stín* dočkala v podobě povídky na pokračování ve Věstníku židovských náboženských obcí v Československu v letech 1958 a 1959. V roce 1958, tedy ve XX. ročníku Věstníku, se mohli čtenáři s Lustigem setkávat od šestého do jedenáctého čísla, závěr povídky byl potom uveřejněn v prvním čísle následujícího ročníku¹.

Téměř ve stejnou dobu, také již roku 1958, vyšla v nakladatelství Mladá fronta sbírka povídek *Démanty noci*. Jako jedna z devíti povídek byla do ní zařazena i *Tma nemá stín*. O rok později Mladá fronta vydala tutéž sbírku znovu.

Roku 1966 vyšly *Démanty* opět, tentokrát v Československém spisovateli jako součást svazku obsahujícího ještě další Lustigovy práce, a sice povídky souboru *Noc a naděje* a román *Dita Saxová*. *Démanty noci* jsou zde již rozšířené o jednu nově zařazenou povídku nesoucí název *Poslední den ohňů*.

Dalších dvou českých vydání se soubor dočkal až se značným časovým odstupem, bylo to v letech 1998 (v nakladatelství Hynek) a 2002 (u Andreje Šťastného). Počet povídek v obou těchto vydáních byl navýšen na konečných jedenáct. Ta jedenáctá se jmenuje *Chvilé hned po ránu*.

Rok 2002 prozatím řadu vydání souboru v českém jazyce uzavírá. Je ovšem třeba podotknout, že byla publikována i v překladu do angličtiny, a to jak u nás, tak i v zahraničí, celkem čtyřikrát. Těmito texty se ve své práci zabývat nebudu, přesto zde uvedu jejich výčet. S názvem *Diamonds in the Night* knihu vydalo pražské nakladatelství Artia již roku 1962. Jako *Diamonds of the Night* vyšla v jiném překladu roku 1977 ve Washingtonu v Inscape Publishing, roku 1986 v Evanstonu v Northwestern University Press (zde je ovšem místo

¹ seznam ročníků, čísel a konkrétních stran, na nichž byla povídka uveřejněna:

Věstník ŽNO, ročník XX, 1958:

č. 6, str. 11

č. 7, str. 10

č. 8, str. 10

č. 9, str. 10 - 11

č. 10, str. 10 - 11

č. 11, str. 9

č. 12, str. 10 - 11

Věstník ŽNO, ročník XXI, 1959:

č. 1, str. 10 - 11

povídka *Tma nemá stín* povídka *Chvilé hned po ránu*) a o tři roky později v Londýnském Quartet Books.

Povídky vyšly rovněž v německém jazyce – pod názvem *Demanten der Nacht* v nakladatelství Artia (stejně jako první anglická verze), a to o dva roky později, tedy roku 1964 (v knize byl rovněž zahrnut povídkový soubor *Noc a naděje* a novela *Modlitba pro Kateřinu Horovitzovou*, z *Démantů noci* chybí povídka *Chlapec u okna*).

Povídka *Tma nemá stín* byla také přeložena do japonštiny a (společně s *Modlitbou pro Kateřinu Horovitzovou*, *Soustem* a prózou Jiřího Weila *Život s hvězdou*) vydána v Tokiu v nakladatelství Kóbunša roku 1967 pod názvem *Jami no kage wa nai* (闇に影はない), 1978 se tamtéž dočkala reedice.

Rozpracovaná v samostatnou novelu se próza *Tma nemá stín* objevila česky poprvé v roce 1991, kdy ji vydal Československý spisovatel. Druhé vydání pochází z roku 2000 z nakladatelství Hynek.

Situace kolem vydání novely v cizích jazycích je velice zajímavá, proto je nutné ji nastínit (většinou se jednalo o tatáž nakladatelství, v nich vycházel povídkový soubor) – anglicky novela vyšla pod titulem *Darkness Casts No Shadow* ve Washingtonu v Inscape Publishing, a to mnohem dříve než česká verze novely, a dokonce rok před tamějším vydáním povídkového souboru, již v roce 1976. O dva roky později byla vydána v New Yorku nakladatelstvím Avon, kde později vyšla ještě dvakrát. V Evanstonu (v Northwestern University Press) ji vydali roku 1885, tedy opět rok před tamějším vydáním povídkového souboru. Roku 1989 knihu pod stejným názvem vydalo i Londýnské Quartet Books. S názvem *Children of the Holocaust* ještě byla novela vydána v rámci řady nazvané *The Collected Works of Arnost Lustig*. Dočkala se celkem tři vydání (1995, 1996, 1998) v Northwestern University Press v Evanstonu. V tomto vydání stojí vedle sebe ovšem jak novela, tak i povídka, najdeme zde totiž celkem tři tituly, a to *Noc a naděje*, *Démanty noci* a *Tma nemá stín*.

Německy rozšířené znění vyšlo s názvem *Finsternis wirft keine Schatten*, v Hamburku a Curychu v nakladatelství Luchterhand (1994) a další v Mnichově 1997, v Deutscher Taschenbuch Verlag.

Závěrem ještě zmínka o existujícím nizozemském vydání – nese název *Het donker kent geen schaduw* a vyšlo v Amsterdamu ve Wereldbibliotheek v roce 1995.

Toto je dostupný výčet všech vydání Lustigovy prózy *Tma nemá stín*.

Z praktických důvodů bych ráda zavedla následující seznam označení pro jednotlivá česká vydání:

1. Věstník židovských náboženských obcí v Československu – 1958, 1959 – *V*
2. Mladá fronta 1958 – *D58*
3. Československý spisovatel 1966 – *D66*
4. Hynek 1998 – *D98*
5. Andrej Šťastný 2002 – *D02*
6. Československý spisovatel 1991 – *T91*
7. Hynek 2000 – *T00*

3. Srovnání jednotlivých vydání povídky

V této kapitole bude mým záměrem porovnat jednotlivá vydání povídky *Tma nemá stín*. Abych co nejlépe postihla všechny úpravy, kterých se jí v průběhu času dostalo, nejprve srovnám vydání úplně první – časopisecké (*V*) – s tím posledním, z roku 2002 (*D02*), čímž podám kompletní výčet úprav. Až následně potom naznačím, jaký byl sled změn, a to tak, že se budu zabývat postupně jednotlivými verzemi chronologicky podle roku jejich vydání.

Samozřejmě zde nebudu vypisovat všechny úpravy textu. Z toho bychom vyčetli podstatně méně než z jejich typologické charakteristiky. Pro zajímavost ale uvedu jejich celkový počet, k němuž jsem došla při textovém srovnání prvního a posledního vydání povídky, čtouc slovo od slova a zapisujíc veškeré odlišnosti. Nelze s naprostou jistotou tvrdit, že toto číslo je správné, některé zásahy splývají, ale mé záznamy dokládají 515 odlišností mezi těmito dvěma texty.

3.1 Pojmenování hlavních hrdinů

Na první pohled zřejmě nejzásadnější změnou v textu je doplnění jmen dvou hlavních hrdinů. Zatímco ve *V* jsou chlapci důsledně označováni jako „první“ a „druhý“, v pozdějších vydáních (tedy i v zohledňovaném *D02*) je autor pojmenoval, prvnímu říká Dany, druhému Many. Neznamená to ovšem, že by zcela zmizelo rozlišování první a druhý, bylo nahrazeno pouze v části případů, odhadem se může jednat o necelou polovinu. Někde bylo také jméno doplněno navíc, například ve vokativu v přímých řečech, v nichž původně oslovení chybělo.

Jako ukázkou zvolím úplný začátek textu, na němž můžeme přímo pozorovat, jakým způsobem autor pojmenování jednoho z hochů čtenářům předkládá.

*V*²: „Už střílí,“ řekl.

*D02*³: „Už střílí,“ řekl ten první chlapec, řečený krátce Dany.

Jaký měla tato změna důsledek? Zaprvé došlo ke zkonkretizování postav, vystupují z anonymity. Jako čtenáři můžeme mít silnější pocit, že hrdiny příběhu známe. (Tento fakt působí i mimo literaturu, těžko můžeme o někom prohlásit, že jej známe, aniž bychom věděli, jak se jmenuje – teprve se jménem přichází určitá forma jedinečnosti a nezaměnitelnosti osoby.) A zadruhé, z čistě praktického hlediska je pojmenování postav příznivé pro orientaci v textu. Zkratka čísla se nám spleto podstatně snáze nežli jména a může dojít k neporozumění textu z důvodu záměny postav.

Z toho, co zde výše uvádím, by se mohlo zdát, že tuto změnu považuji za čistě pozitivní, já bych se však subjektivnímu hodnocení ve smyslu pozitivní/negativní raději vyhnula. Těžko můžeme upřít původnímu nekonkrétnímu „pojmenování“ obou chlapců jisté kouzlo. Tento rys dodával příběhu určitou dávku tajemnosti a snad i ponechával větší prostor naší představivosti – záleželo jen na čtenáři, jak a zda vůbec si „své“ hrdiny pro sebe pojmenuje.

Nabízí se také otázka, z jakého důvodu autor zvolil právě tato jména. Dany je pravděpodobně zkrácenina od Daniel, u jména Many máme více možností, mohlo by jít jak o jména Manuel, Emanuel, tak i Manfred. Jméno Daniel je hebrejského původu a znamená „Bůh je můj soudce“, jde o starozákonní postavu, mladého muže obdařeného výjimečnou moudrostí a schopností vykládat sny. Daniel se pro svou víru v Boha vinou intrik dostává do

² r. XX, č. 6, str. 11 (1. str. textu povídky)

³ str. 151 (1. str. textu povídky)

jámy lvové, ale lvi mu neublíží – Bůh jim v tom zabrání... Stejně tak jméno Emanuel (a z něho odvozené Manuel) má vztah k Bibli a znamená „Bůh s námi“. Je tedy možné, že autor prostřednictvím pojmenování protagonistů chtěl do svého díla zahrnout i tento biblický aspekt. Ačkoli náboženství v textu není příliš tematizováno, snad je takto přeci jen naznačeno, že oba chlapce kdosi ochraňuje.

3.2 Odklon od knižnosti

Další poměrně nápadnou změnu nalezneme v oblasti posunů na ose spisovný – nespisovný jazyk v přímé řeči.

Zatímco ve *V* autor vkládá hrdinům do úst promluvy s důsledně spisovnými adjektivními koncovkami, v *D02* chlapci používají koncovky nespisovné, obecně české. Vyjma adjektiv se toto týká i několika málo dalších tvarů.

*V*⁴: „*Jsem docela zkrhlý*,“ řekl. „*Nemohu to rozchodit*.“

*D02*⁵: „*Jsem docela zkrhlej*, *Dany*,“ řekl. „*Nemůžu to rozchodit*.“

Jak dokládá i tato ukázka, posuny se netýkají pouze dichotomie spisovný/nespisovný výraz, uplatňují se i jemnější rozlišení, a to na ose knižní – neutrální – hovorový jazyk. Ani těmito stylistickým zásahům do textu se autor nevyhýbá. Zpravidla je tedy patrná tendence k „odspisovňování“ novější verze a tato, co se týká jazyka, kterým postavy promlouvají, je značně uvolněnější a blízká běžné mluvě. Tyto posuny tedy vedou ke sblížení literárního zachycení řeči s řečí reálnou, běžně mluvenou.

Za malou kuriozitu můžeme považovat následující úpravu:

*V*⁶: „*Takhle se mi jde lehčeji*,“ zaúpěl vděčně ten první.

„*Chyť se mě ještě pevněj*,“ zahučel k němu.

*D02*⁷: „*Takhle se mi jde lehčeji*,“ zaúpěl vděčně ten první.

„*Chyť se mě ještě pevněji*, *Dany*,“ zahučel k němu.

Z jakého důvodu mohly být tyto dva tvary prohozeny? Pomineme-li to, že mohlo dojít k omylu při přepisování textu, je těžké tuto úpravu zdůvodnit.

I mimo přímou řeč nalezneme množství posunů, tentokrát spíše směrem k hovorové (nikoli obecné) češtině. Tyto se většinou už netýkají morfologické roviny jazyka, ale spíše té lexikální. V mnohých případech je výraz knižní či neutrální nahrazen hovorovým

⁴ r. XX, č. 9, str. 11 (5. str. textu povídky)

⁵ str. 170 (20. str. textu povídky)

⁶ r. XX, č. 10, str. 11 (7. str. textu povídky)

⁷ str. 178 (28. str. textu povídky)

ekvivalentem (nepovažuji za vhodné zde užívat termínu synonymum, poněvadž není dodrženo to kritérium pro takové označení, které říká, že synonymní výrazy mají shodné stylové zařazení, to zde rozhodně neplatí).

V⁸: A vzpomněl si teď rovněž na to, jak se cítil, když se pak společně ze všeho vykřesali.

D02⁹: A vzpomněl si teď také na to, jak se cítil, když se pak společně ze všeho vykřesali.

Jak můžeme vyčíst i z ukázky, zásahy tohoto charakteru nejsou pro vyznění textu směrodatné, ale nemůžeme je úplně opominout (přestože nejsou četné), protože i ony, byť nepřiliš nápadně, text stylisticky pozměňují a naplňují tak určitý autorský záměr. Řečeno jednoduše, způsobují to, že se celý text posouvá mírně směrem od knižní češtiny k neutrální, respektive od neutrální k hovorové.

⁸ r. XX, č. 7, str. 10 (2. str. textu povídky)

⁹ str. 158 (8. str. textu povídky)

3.3 Změny v délce textu

Jelikož se snažím postupovat od nápadnějších změn k těm méně výrazným, je nyní na místě zařadit změny ovlivňující délku textu. Je nutné zdůraznit, že se nejedná o nijak zásadní rozdíly, proto se k nim dostávám až zde.

Můžeme říci, že relativně často byla doplněna či vynechána jednotlivá slova, která mírně modifikují věty co do sémantického nebo stylistického vyznění, ale jinak nehrají v celku textu velkou roli. Jedná se například o změny následujícího typu:

V¹⁰: Jenomže teď, kdy se ten hřebík stal jeho průvodcem, věděl, že mu to nebude tak lhostejné, jak říkal.

D02¹¹: Jenomže teď, kdy se hřebík stal jeho průvodcem, věděl, že mu to nebude tak lhostejné, jak říkal.

V některých případech jde o slovní spojení – ani zde nenajdeme žádnou pasáž, jež by tímto zásahem nabývala nového významu.

V¹²: Pamatoval si, jak mu jednou přišel blahopřát a hloupě civěl na jeho monokl a strýček dal potom stříbrnou pětikorunu jenom sestře a jemu doporučil, aby se polepšil, a pak že snad také něco dostane.

D02¹³: Pamatoval si, jak mu jednou přišel blahopřát, ještě jako dítě, a hloupě civěl na jeho monokl a strýček dal potom stříbrnou pětikorunu jenom sestře a jemu doporučil, aby se polepšil, a pak že snad také něco dostane.

Je třeba podotknout, že změny probíhají oběma směry – text je jak rozšiřován, tak i zkracován. V převážné většině případů se ale jedná o rozšiřování.

Zabývali jsme se již změnami v oblasti slov a slovních spojení, jež jsou relativně časté. Méně frekventované, o to však významnější jsou odlišnosti týkající se celých vět či přímo odstavců. Ty bych ráda rozebrala poněkud podrobněji.

¹⁰ r. XX, č. 8, str. 10 (3. str. textu povídky)

¹¹ str. 160 (10. str. textu povídky)

¹² r. XX, č. 8, str. 10 (3. str. textu povídky)

¹³ str. 162 (12. str. textu povídky)

Co se týká vět (jedné i více, zařadila bych sem i případy zahrnující více než jednu větu tehdy, když to není celý odstavec nebo ucelená pasáž), opět v převážné většině doplněných, nikoli vyškrtnutých, jde zpravidla o rozšíření přímých řečí:

V¹⁴: „Bud’ to uděláme teď,“ zahučel sykavě ten první, „anebo chcípnem.“ Řekl to s určitou lhostejností, bezbarvě, jako by se to nedotýkalo přímo jeho.

D02¹⁵: „Bud’ to uděláme teď,“ zahučel sykavě ten první, „anebo chcípnem. Říkám ti to rovnou, Many.“ Řekl to s určitou lhostejností, bezbarvě, jako by se to nedotýkalo přímo jeho.

Nebo o doplnění informací, jako např.:

V¹⁶: Mohl se pochlubit o poznání větším množstvím vlasů a delších, než kolik jich měl ten s pihami.

D02¹⁷: Mohl se pochlubit o poznání větším množstvím vlasů a delších, než kolik jich měl ten s pihami. Teď to bylo patrné, poněvadž v běhu ztratil čepici.

Za významově výraznější změnu, také způsobenou vložением souvětí, bych označila tu z následující ukázky. Zde se totiž dozvídáme něco nového o vnímání jednoho z hrdinů, autor nám více poodhaluje jeho myšlení ve vypjaté situaci v závěru povídky, kdy chlapci plní strachu, napětí a zároveň trochu rezignovaní v důsledku naprostého vyčerpání čekají na rozsudek z úst starosty. Díky ní působí Manyho smýšlení smířlivěji, méně nenávistně. Věta je vložena na závěr odstavce, v němž Many popisuje, jak se tvářila žena, která vyšla ze starostovy kanceláře. Zamýšlí se nad jejím úsměvem, nad jeho významem a vzpomíná, koho mu připomínají její zvláštní oči. Ve dvou textech vypadá konec odstavce následovně:

V¹⁸: Cítil je (= oči), ty lačné bestie. Octly se docela blízko. A úsměv pod tím už ho nedokázal zmást.

D02¹⁹: Cítil je, ty lačné bestie. Octly se docela blízko. A úsměv pod tím už ho nedokázal zmást. Ale záviděl jí, že měla život, který jí to umožňoval.

¹⁴ r. XX, č. 6, str. 11 (1. str. textu povídky)

¹⁵ str. 162 (12. str. textu povídky)

¹⁶ r. XX, č. 7, str. 10 (2. str. textu povídky)

¹⁷ str. 158 (8. str. textu povídky)

¹⁸ r. XXI, č. 1, str. 11 (11. str. textu povídky)

A nyní již k nejmarkantnějším změnám v délce textu, k těm, které se týkají celých odstavců. Takových případů není tolik, abych je nemohla vypsát všechny.

Prvním takovým zásahem je vypuštění následujícího odstavce:

V²⁰: Vrány pluly na pozadí šedavého nebe. Jejich letící odraz se kmitavě obrážel v obrovských špinavých kalužích. Občas se snesl jejich kráкот až sem dolů, a pak se trhal a klouzal se šuměním ve vysokých jehlanech borovic.

V D02 (kde by se odstavec nacházel na str. 159) se s ním ani s jeho obměnou nesetkáme. Byl zcela vynechán. Otázkou zůstává proč. Motiv vran se v textu ještě několikrát vrací, tohle je první zmínka o nich. Již o několik odstavců dále vrány opět krákokají a chlapci komentují jejich přítomnost jako nežádoucí; přičemž tento úsek je v obou vydáních už naprosto totožný. Netroufám si spekulovat o tom, z jakého důvodu se autor rozhodl tuto pasáž, která navozovala poměrně specifickou atmosféru, vynechat.

Pokračujeme-li textem dále, narazíme na tuto pasáž:

D02²¹: Vlastně to byla hračka, zneškodňovat nevybuchlé bomby. Alespoň něco záleželo na nich. Se štěstím, a protože měli dobré a opatrné ručičky, se z toho dostali. Ti, na které padal napalm, to měli spočítané ještě předtím, než je to napadlo. To si začal myslit, že všechna spravedlnost pro ně neumřela.

Nejedná se sice přímo o odstavec, vsunutých je „pouze“ pět na sebe navazujících vět, přesto jsem tuto změnu zařadila až sem. Domnívám se, že je to úsek poměrně obsahově ucelený a toto zařazení je vhodnější než začlenit jej mezi samostatně vložené věty.

Ve V by se úsek nacházel v č. 9 na str. 11, ovšem tam nic takového číst nemůžeme, ačkoli jinak je text opět totožný. Těchto několik vět sice není třeba označovat za zásadní, ale určitý posun ve významu celku přinášejí. Dozvídáme se z nich něco více o myšlení obou hrdinů a o jejich hodnocení situace. Za nejdůležitější považuji zmínku o spravedlnosti, protože tento motiv se v díle neustále vrací – ať už přímo, či nepřímo. Spravedlnost,

¹⁹ str. 196 (46. str. textu povídky)

²⁰ r. XX, č. 7, str. 10 (2. str. textu povídky)

²¹ str. 169 (19. str. textu povídky)

respektive její absence, zcela v souladu s námětem povídky prostupuje úvahy hrdinů opakovaně, a proto právě tuto zmínku nepovažuji za bezvýznamnou. Navíc když se vyskytuje ve spojení se slovesem „neumřít“, které bychom rovněž mohli pokládat za jedno ze stěžejních a pro celý příběh nosných.

Poslední vsuvka do textu je rozsahem nejdelší a jeví se jako poněkud kontroverzní. Nacházíme ji v závěru povídky. Chlapci čekají v malé místnosti před starostovou kanceláří na rozsudek a dostáváme se do okamžiku, kdy je jejich čekání už téměř u konce. A právě v popisu této vypjaté situace se verze liší.

V D02²² se dočteme, že: *Potom se otevřely dveře u čelní stěny a dovnitř vešla žena. Vzpomněl si na Němku v té jizbě. Také tato žena byla tak hezká, ale i pod touto škraboškou vlídnosti snad seděl havran, který klove oči. Měla na hlavě červený šátek s bílými tečkami a na těle kožený kabát, jaký měl starosta.*

Nechtěl myslet na to, zda je tamta žena prozradila a proč přichází tahle, vstupující ke starostovi. Tušil, že by to nebylo tak hezké jako to, o čem tolikrát slyšel, když Frank Bondy zmizel u té Polky, o tom pěkném, co vězelo v ženách.

A tu v duchu spatřil dvojitý kavalec, jaký měli tam, když šel poprvé s dívkou. [...] To měl snad ještě tatínka a vlastně to způsobil on, že se k tomu rozhodl. Snad otec tenkrát věděl, že [...]. A tak mu přivedli tenkrát kamarádi to plavovlasé děvče [...] A když se pak šel vybrečet na záchod, nedokázal už plakat, tak jako to nesvedl nikdy potom, když zahynul strýc Leonard, ani pak, když se to stalo s Frankem...

Přičemž od zvýrazněného místa, tedy od slova „nikdy“ už jsou obě verze textu zcela totožné. Co se týká popisu zážitku s dívkou, bylo by možné, že autor jej skutečně doplnil až do novější verze. Nikde ve zbývajícím textu se k němu už nevrací. Ale absence úseku, v němž je zmiňována žena vstupující do starostovy kanceláře, nás navádí na myšlenku, že ve V došlo k vypuštění výše vypsané části textu omylem. Tato žena totiž o několik vět dále z kanceláře vychází:

V²³: Nejdříve vyšla ta žena v koženém plášti.

²² str. 195, 196 (45. a 46. str. textu povídky)

²³ r. XXI, č. 1, str. 11 (11. str. textu povídky)

Z této věty můžeme s jistotou vyvodit, že žena byla (respektive měla být) již dříve zmiňována, jinak by ji autor tak přesně neidentifikoval pomocí ukazovacího zájmena a rozvitého přívlastku.

Dalším faktem, který poukazuje na nezáměrnost vypuštění daného úseku je nelogické napojení textu ve *V*. Ve větě začínající „nikdy“ evidentně chybí sloveso a nenacházím pro to jiné odůvodnění, než že se jedná o chybu, k níž došlo někde na cestě mezi autorovým rukopisem a tištěnou časopiseckou verzí.

A vzhledem k tematické návaznosti obou odstavců je pravděpodobné, že případná chyba se týká zřejmě celé vypuštěné pasáže.

Tolik k vloženým a vynechaným pasážím.

3.4 Lexikální a syntaktické změny

I v rovině lexikální text zaznamenal určité úpravy. Již výše jsem se věnovala stylistickým posunům od spisovné češtiny k nespisovné, nyní jsou na řadě změny, které do této oblasti nepatří, ale jsou jí blízké. Jedná se například o nahrazení synonymem či o změnu některých adjektiv. Za příklad mohou posloužit následující dvě ukázky:

V²⁴: Nyní stočil pilot stroj na bok, jako kdyby se chystal v příštím okamžiku rozkrojit vlak na půl rovnou po celé délce vagonů.

D02²⁵: Nyní stočil pilot stroj na bok, jako kdyby se chystal v příštím okamžiku rozkrojit vlak v polovině po celé délce vagonů.

V²⁶: Ale sedělo tu též něco temného, hned vedle nich, co neviděli.

D02²⁷: Ale sedělo tu také něco nejistého, hned vedle nich, co neviděli.

U většiny těchto změn nedokážeme určit jejich motivaci, ale přesto se v této oblasti na několika případech dá vysledovat jedna dílčí tendence, již sledují. Několikrát byl totiž nahrazen expresivnější výraz méně emotivně zabarveným, například:

V²⁸: Dostat se rychle na hřeben svahu, dřív než ti posranci zdola, pak půjdou dolů po opačné straně, zatím co ti staříci se budou drápat na vrch.

D02²⁹: Dostat se rychle na hřeben svahu, dřív než ti podělaní zdola; pak půjdou oni dva dolů po opačné straně, zatím co ti staříci se budou ještě drápat na vrch.

V tomto případě jde přímo o zmírnění vulgarismu, což by mohlo naznačovat i to, že autor chtěl pouze svůj text oprostít od vulgárních výrazů, a proto zvolil jemnější vyjádření, ale tendenci ke zmírnění expresivity najdeme ještě na několika dalších místech (například slovo *ufíkl* bylo zaměněno za *uřízl* apod.).

²⁴ r. XX, č. 1, str. 11 (1. str. textu povídky)

²⁵ str. 152 (2. str. textu povídky)

²⁶ r. XX, č. 11, str. 9 (8. str. textu povídky)

²⁷ str. 183 (33. str. textu povídky)

²⁸ r. XX, č. 11, str. 10 (9. str. textu povídky)

²⁹ str. 187 (37. str. textu povídky)

Od lexikálních obměn se nyní posunu k těm syntaktickým. V obou vydáních je velké množství rozdílů v oblasti interpunkce. Mnoho čárek je odstraněno, mnoho naopak doplněno. Tímto se dále zabývat nebudu, protože takové změny mohou být pouze zásahem korektora a i v případě, že by pocházely z pera samotného autora, nejsou v našem případě pro vyznění textu směrodatné.

Zajímavější jsou změny ve slovosledu, i když ani ty bych nehodnotila jako příliš závažné. Jde o záležitosti následujícího druhu:

V³⁰: Ten proklatý hřebíček mu rozedře docela patu.

D02³¹: Ten proklatý hřebíček mu rozedře patu docela.

V některých případech se objevují také rozdíly spočívající v různé hierarchizaci propozice.

V³²: Jednou, když zrovna sněžilo, začala kolísat elektrická síť.

D02³³: Jednou, když zrovna sněžilo, začalo kolísání v elektrické síti.

I syntaktické změny však patří mezi drobnější autorovy zásahy, jichž si můžeme povšimnout, a které nepochybně mají své odůvodnění, ale není třeba jejich výčtu věnovat větší prostor, protože u nich nelze vysledovat žádný jednotný záměr.

³⁰ r. XX, č. 8, str. 10 (3. str. textu povídky)

³¹ str. 160 (10. str. textu povídky)

³² r. XX, č. 8, str. 10 (3. str. textu povídky)

³³ str. 162 (12. str. textu povídky)

3.5 Vyprávěcí čas

Jiným druhem změny je změna slovesného času, jež se ve vyprávění užívá. Toto najdeme na několika místech, ve dvou kratších úsecích je čas změněn dokonce důsledně u všech sloves. Je ale nutné podotknout, že se jedná vždy pouze o takové případy, kde tato změna nehraje nijak výraznou roli, příběh není posouván v čase, pouze se mění forma sdělení téže skutečnosti. Názorně to dokládá následující případ:

V³⁴: Viděl jeho přepadlý obličej. Ztrácel se tak matně. Ale není přece noc. Ale v téhle tváříčce, to už je. Je tam mlha, hvězdy a tma.

D02³⁵: Viděl jeho přepadlý obličej. Ztrácel se, byl matný. Ale nebyla přece noc. Ale v téhle tváříčce, to už bylo. Byla tam mlha, hvězdy a tma.

³⁴ r. XX, č. 11, str. 9 (8. str. textu povídky)

³⁵ str. 180 (30. str. textu povídky)

3.6 Grafika a členění textu

Dále se zmíním o základní grafické úpravě textu. V obou vydáních je dodrženo pravidlo, že retrospektivní pasáže jsou vyznačeny užitím kurzívy. Takto vydělené úseky si v zásadě odpovídají, přesto nalezneme místa, kde tomu tak není. V novější verzi patrně autor korigoval nedůslednosti z vydání prvního. Ve *V*³⁶ totiž například není kurzívou vyznačena evidentně vzpomínková část, v níž si mladší z chlapců vybavuje, jak je kdysi Frank Bondy pozval k sobě a požádal pod falešnou záminkou o zhotovení klíče k ženskému oddělení a celé další pokračování tohoto příběhu. Tataž pasáž v *D02*³⁷ kurzívou značena je.

V textu nacházíme ještě jeden obdobný případ, a sice vzpomínku na nemocného chlapce s nažloutlým obličejem, s nímž se mladíci setkali během posledního transportu. V *D02*³⁸ je text tištěn kurzívou, kdežto ve *V*³⁹ nikoli.

Nyní bych ještě ráda stručně pojednala o rozčlenění textu do oddílů, kapitol či jak tyto části nazveme. Nejedná se o ostře tematicky oddělené celky, ale určitý předěl mezi jednotlivými oddíly najdeme a je třeba podotknout, že se nekryjí s úseky zveřejňovanými v časopise, takže nemůžeme tvrdit, že toto číslování sloužilo pouze pro zpřehlednění rozdělení textu při tisku do jednotlivých čísel *V*. Jednotlivé části nenesou žádné názvy, jsou pouze očíslované.

Hned vyznačením druhého oddílu se naše dvě vydání liší. V *D02* začíná na str. 156, tedy na šesté straně povídky, hned po retrospektivě věnované památce Manyho otce, což z něj činí nejdelší z oddílů (13,5 strany). Naproti tomu ve *V* byl první oddíl ponechán delší, končí až se zmizením vojenského letounu za obzorem. (V knize by začátek druhého oddílu odpovídal až str. 159.) Druhá část potom začíná již výše připomínaným odstavcem o vránách, který v *D02* zcela chybí.

Třetí část povídky začíná v obou vydáních shodně po zahrnutí posledních vzpomínek na drážďanské události novým popisem strastí spojených s těžkým pochodem⁴⁰. Tento oddíl povídky je nejkratší, v knize zabírá pouze tři a půl strany.

S vyznačením čtvrté části narážíme na zřejmý omyl v časopiseckém vydání. V obou textech je opět úsek ukončen ve shodném místě⁴¹ – chlapci se ukládají ke spánku, v

³⁶ r. XX, č. 10, str. 11 (7. str. textu povídky)

³⁷ str. 176 (26. str. textu povídky) - str. 178

³⁸ str. 186 (36. str. textu povídky)

³⁹ r. XX, č. 11, str. 10 (9. str. textu povídky)

⁴⁰ ve *V* se nacházíme v r. XX, č. 9, str. 11 (5. str. textu povídky), v *D02* se jedná o str. 170 (20. str. textu povídky)

naprostém zoufalství, protože po celodenní chůzi dorazili opět na místo svého odpočinku z minulé noci. V knižním vydání je následující úsek označen čtyřkou, kdežto ve *V* je mu přiděleno opět číslo tři – evidentně jde o chybu.

Pátou část⁴² (ve *V* chybně značenou jako čtvrtou) shodně uvozuje prohlášení „Tu ženskou zabijeme“ – chlapci plánují, jak si ve vesnici obstarat potravu. Scéna z vesnice je potom náplní celého tohoto oddílu.

Když se chlapci opět vydávají na další cestu, začíná v obou vydáních nová⁴³ – v *D02* šestá (ve *V* analogicky pátá) – poslední část povídky. Ta je jen o málo kratší než nejdelší část druhá.

Shrneme-li výše popsané, v obou vydáních je text povídky rozčleněn do šesti úseků, z toho v jednom případě je předěl na odlišném místě. Vinou chybného označení ve *Věstníku* nacházíme dvě třetí kapitoly, čímž se celé další číslování posouvá.

⁴¹ ve *V* r. XX, č. 10, str. 10 (6. str. textu povídky), v *D02* str. 174 (24. str. textu povídky)

⁴² ve *V* r. XX, č. 10, str. 11 (7. str. textu povídky), v *D02* str. 178 (28. str. textu povídky)

⁴³ ve *V* r. XX, č. 12, str. 10 (9. str. textu povídky), v *D02* str. 185 (35. str. textu povídky)

3.7 Další zásahy

Tímto jsem snad postihla jednotlivé typy změn, jichž se povídka mezi prvním a prozatím posledním vydáním dočkala. Na závěr jsem si ještě ponechala dva zajímavé případy, jež by sice bývalo bylo možné zařadit již dříve k příslušným typům, ale za účelem jejich zdůraznění a kvůli možnosti jejich shodné motivace je uvedu až zde.

Jedná se o následující lexikální substituci:

V⁴⁴: Vláčeli je poté za límec na apelplatz i s horečkami, jen aby nechyběli do počtu a nehodili je do káry, která sbírala palivo do pecí.

D02⁴⁵: Vláčeli je poté za límec před barák i s horečkami, jen aby nechyběli do počtu a nehodili je do káry, která sbírala palivo do pecí.

A dále o toto zpřesnění:

V⁴⁶: Všichni věděli, že tenhle vysoký pán má pod svým černým klotovým pláštěm, temně se lesknoucím, hnědou košili a červeně a bíle zalomený kříž.

D02⁴⁷: Všichni věděli, že tenhle vysoký pán má pod svým černým klotovým pláštěm, temně se lesknoucím, hnědou košili a černě v bílém slunečním okruhu zalomený kříž.

U obou těchto změn předpokládám, že autorovým záměrem bylo usnadnit čtenáři recepci textu. Dle mého názoru to souvisí i s předpokládaným čtenářem – u povídky vydané ve Věstníku ŽNO, navíc „pouhých“ třináct let po válce, mohl autor přirozeně počítat s poučeným čtenářem, naproti tomu v pozdějších knižních vydáních považují potřebu vysvětlení pojmu „apelplatz“ a detailnějšího popisu hákového kříže za opodstatněnou. Zároveň tím bylo opraveno poněkud nepřesné, skutečnosti neodpovídající vyjádření v popisu kříže ve *V*.

⁴⁴ r. XX, č. 7, str. 10 (2. str. textu povídky)

⁴⁵ str. 158 (8. str. textu povídky)

⁴⁶ r. XX, č. 9, str. 11 (5. str. textu povídky)

⁴⁷ str. 168 (18. str. textu povídky)

3.8 Shrnutí

Shrnu-li to, co jsme dosud rozebírali, autor pozměnil svou povídku v následujících oblastech. Hlavní hrdinové příběhu vystoupili z anonymity a dostali křestní jména – Many a Dany. Nadále však zůstává přítomno i jejich rozlišení na „prvního“ a „druhého“ nebo označení „ten bez čepice“ a podobně.

Na stylistické rovině textu můžeme pozorovat mírný ústup od knižních výrazů ve prospěch výrazů neutrálních, v dialozích potom částečný odklon od užívání čistě spisovného jazyka. Na lexikální rovině dochází k mnoha dílčím změnám, zejména prostřednictvím nahrazování výrazů jejich synonymy (o dvou zajímavějších jsem pojednala samostatně v předchozí kapitole). V oblasti syntaxe se taktéž setkáme s drobnějšími změnami. Totéž se týká grafického zpracování textu a jeho rozčlenění.

V několika případech byl minulý čas ve vyprávění nahrazen časem přítomným, ale vzhledem k charakteru konkrétních výpovědí tím nedošlo k významovému posunu.

Autor se uchýlil také ke změnám v délce textu, přičemž většinou se jedná o jeho doplnění, ale několikrát se setkáme i se zkracováním. Detailněji jsem se zabývala případy, kdy doplněny nebo seškrtnuty byly celé odstavce, případně těmi, kdy změny v rozsahu vět ovlivnily vyznění textu.

Ze srovnávaných variant textu lze také vysledovat, že v průběhu jeho postupného vývoje došlo k rektifikaci některých (nelze s jistotou říci zda tiskařských či autorových) nedůsledností.

4. Stručné chronologické porovnání všech vydání povídky

Jaké hlavní zásahy odlišují první vydání povídky od toho zatím posledního, jsme si již naznačili. Není ale jistě bez zajímavosti sledovat chronologii základních změn ve všech jednotlivých vydáních a získat tak přehled postupného vývoje textu v čase.

Pro přehlednost se přidržím výše užitého pořadí změn.

K doplnění jmen chlapců dochází již v prvním knižním vydání povídky, tj. v *D58*, a je zachováno i ve všech následujících vydáních. Bezejmenné hlavní hrdiny tedy najdeme pouze ve *V*.

Přechod od spisovnosti k nespisovnosti v přímé řeči zaznamenáváme později. V *D58*⁴⁸ ještě nacházíme spisovné vyjadřování hrdinů, kdežto v *D66*⁴⁹ už je Many „zkřehlej“, což přejímají pozdější vydání.

Stejně tak posuny od knižnosti k neutrálnosti (a případně k hovorovějším výrazům) mimo přímou řeč rozlišují primárně *D58* a *D66*, což potvrzuje, že autor právě pro vydání z roku 1966 uznal za vhodné text zbavit některých knižních výrazů a snad bychom mohli říci, že jej učinil poněkud čtivějším.

Co se týká rozšiřování (a ve výjimečných případech také zkracování textu), bylo by asi nadbytečné vypisovat zde množství příkladů, v nichž bylo odebráno či vloženo slovo, několik slov, popřípadě jedna věta. Zajímavější jistě bude podívat se na to, jak to bylo s celými odstavci.

První z takových odstavců, ten o vránách, v žádném knižním vydání nenalezneme. Je zařazen pouze ve *V* a nikdy později už se znovu neobjevuje. Dále jsem se zabývala pasáží o zneškodňování bomb, která byla v *D02* oproti *V* navíc. Porovnáním jednotlivých vydání zjistíme, že se objevuje až v *D98*⁵⁰, v předchozích textech⁵¹ není. Třetí doplněná pasáž (týkající se ženy vcházející ke starostovi a dále zážitku s dívkou) se naopak objevuje už v prvním knižním vydání, v *D58*⁵² a stejně tak potom ve všech dalších. Fakt, že je tato pasáž takto hned doplněna, potvrzuje hypotézu o jejím nezáměrném vynechání ve *V*, jíž jsem se věnovala na příslušném místě výše.

⁴⁸ str. 105 (23. str. textu povídky)

⁴⁹ str. 268 (22. str. textu povídky)

⁵⁰ str. 242 (26. str. textu povídky)

⁵¹ V *D58* je to str. 103 (21. str. textu povídky) a v *D66* str. 267 (20. str. textu povídky)

⁵² str. 133 a 134 (50. a 51. str. textu povídky)

Pro rozebírání drobných lexikálních změn v textu zde není dostatečný prostor a navíc se obávám, že by takové počínání nepřineslo příliš zajímavé výsledky, z nichž bychom mohli vysledovat konkrétní autorovy tendence; ostatně ani dříve jsem se tomuto nevěnovala příliš podrobně. Přesto bych ráda pro zajímavost zaznamenala, jak vypadá věta z naší ukázky (týká se „rozkrajování“ vlaku na polovinu). Pro přehlednost zopakují i již uváděné citace.

V⁵³: Nyní stočil pilot stroj na bok, jako kdyby se chystal v příštím okamžiku rozkrojit vlak na půl rovnou po celé délce vagonů.

D58⁵⁴: Nyní stočil pilot stroj na bok, jako kdyby se chystal v příštím okamžiku rozkrojit vlak na polovinu rovnou po celé délce vagonů.

D66⁵⁵: Nyní stočil pilot stroj na bok, jako kdyby se chystal v příštím okamžiku rozkrojit vlak v polovině po celé délce vagonů.

D98⁵⁶: Nyní stočil pilot stroj na bok, jako kdyby se chystal v příštím okamžiku rozkrojit vlak v polovině po celé délce vagonů.

D02⁵⁷: Nyní stočil pilot stroj na bok, jako kdyby se chystal v příštím okamžiku rozkrojit vlak v polovině po celé délce vagonů.

Jak vidíme, tři poslední vydání se neliší, ale u tří prvních dochází ke skutečně ojedinělému jevu – vyskytují se tři různé možnosti, a ačkoliv v rámci textu můžeme říci, že se jedná o pouhou podružnost, považují existenci těchto tří variant za poměrně zajímavý jev.

Syntaktické změny v textu jsou skutečně drobné a nelze u nich vysledovat jednotný charakter, tudíž si je zde dovolím vynechat.

Ke změně slovesného času dochází mezi *D58* a *D66*. Tedy v dříve uváděných pasážích jsou užita slovesa v přítomném čase nejen ve *V*, ale také v *D58*⁵⁸. Od *D66*⁵⁹ dále se potom vyskytuje čas minulý.

⁵³ r. XX, č. 1, str. 11 (1. str. textu povídky)

⁵⁴ str. 84 (2. str. textu povídky)

⁵⁵ str. 248 (2. str. textu povídky)

⁵⁶ str. 218 (2. str. textu povídky)

⁵⁷ str. 152 (2. str. textu povídky)

⁵⁸ str. 116 (34. str. textu povídky)

⁵⁹ str. 279 (32. str. textu povídky)

O oddělení vzpomínkových částí užitím kurzívy jsem se zmiňovala v souvislosti s pravděpodobným opominutím vyznačení dvou retrospektivních úseků ve *V*. To, že se skutečně jednalo o nedůslednost a nikoli o později provedenou úpravu textu, potvrzuje i ta skutečnost, že již v *D58* jsou obě uváděné pasáže „správně“ tištěny kurzívou.

Ve všech případech je text rozčleněn do šesti oddílů. Vydání *D58* ještě respektuje předěl mezi prvním a druhým oddílem ve shodě s *V* (ačkoli chybí odstavec týkající se vran, takže vlastně druhý oddíl začíná jinak, až druhým odstavcem z *V*), ve všech pozdějších vydáních už je první oddíl mírně zkrácen, jak jsem vypsala výše pro *D02*.

Omyl s označením dvou po sobě následujících částí číslem tři je odstraněn již v *D58*.

Zbývá ještě na okamžik soustředit pozornost na dva vytčené případy – *apelplatz* a popis hákového kříže. V *D58*⁶⁰ se ještě setkáváme s výrazem *apelplatz*, v *D66*⁶¹ a dále jsou chlapci vláčeni již *před barák*. Shodný jev nalezneme u popisu kříže, kde v *D58*⁶² dochází ke shodě s *V* a v pozdějších vydáních už je popis podrobnější jako v *D02*.

Takto tedy vypadá chronologický postup změn jednotlivých variant povídky. Jaké z tohoto výčtu ale plynou závěry?

Mezi *V* a *D58* je pouze jeden zásadní rozdíl, a to v pojmenování hlavních hrdinů příběhu. Jinak lze v zásadě říci, že vydání jsou téměř shodná – neliší se po stránce stylistické, lexikální, syntaktické ani jinak. Zpravidla dochází pouze k „opravení chyb“, k nimž došlo v časopiseckém vydání. Jedinou drobnou výjimkou je, že autor vynechal již vícekrát zmiňovaný odstavec o vránách.

K nejvíce úpravám autor přistoupil očividně při přípravě *D66*. To se od předchozího vydání liší skutečně v mnoha ohledech. Zaprvé sem patří odklon od přísně spisovného jazyka, dále je zde změna slovesného času v uvedeném úseku, také rozdílné vymezení prvních dvou oddílů textu a konečně užití termínu *apelplatz* a charakteristika hákového kříže čili „terminologicko-faktografické“ úpravy.

Dle mého výčtu by se mohlo zdát, že vydání *D66* a následující jsou již naprosto totožná, ale tak tomu úplně není. *D66* se liší od pozdějších dvou vydání v několika málo případech v oblasti lexika, ale jedná se skutečně o sporadické jevy.

⁶⁰ str. 91 (9. str. textu povídky)

⁶¹ str. 255 (9. str. textu povídky)

⁶² str. 266 (20. str. textu povídky)

Dvě nejnovější vydání, tedy *D98* a *D02*, jsou již dle mých zjištění textově naprosto totožná.

Celá má dosavadní práce dokazuje, že Arnošt Lustig při upravování svých textů postupuje v zásadě systematicky a typově shodné či podobné zásahy provádí vždy najednou, což svědčí o tom, že tím sleduje určitý svůj cíl.

Mimo to narážíme i na značný počet „nesystémových“ změn, zejména v lexikální oblasti, ale ty jsou zcela pochopitelné. Není jistě výjimkou takové autorovo počínání, kdy při opakovaném důkladném pročítání svého staršího textu pocítuje v některých případech potřebu to či ono slovo zaměnit vhodnějším vyjádřením v důsledku nespokojenosti s původní verzí.

5. Povídka „proti“ novele

Popisovala-li jsem rozdíly mezi jednotlivými textovými verzemi povídky, bylo na místě zabývat se „drobnými“ úpravami na úrovni slov či vět.

Práce s výrazně rozšířeným textem bude však značně odlišná. V této části bude třeba zachytit základní oblasti, v nichž došlo k rozšíření textu – zmínit přidané retrospektivní pasáže, reálie, myšlenky postav, nové dějové linky.

Bude rovněž na místě zamyslet se nad předpokládaným čtenářem těchto textů.

5.1 Novela v angličtině

Jak už jsem uvedla v přehledu vydání prózy, novela *Tma nemá stín* vyšla podstatně dříve pro anglické čtenáře než pro ty české. Na tento fakt je také zapotřebí brát ohled při posuzování charakteru textu. Není sice možné s jistotou říci, které dějové úseky se do novely dostaly právě za účelem přizpůsobení prózy novému typu čtenářů, ale určité tendence vysledovat lze. Popis „života“ v koncentračním táboře, práce v muniční továrně, náletu na Drážďany, povstání vězňů – právě zde a v některých dalších momentech je na místě předpokládat, že k rozšíření autor přistoupil právě s ohledem na zámořské čtenáře své novely, u nichž není předpokládána tak důkladná obeznámenost s tématem jako u čtenářů evropských.

5.2 Základní rozdíly mezi povídkou a novelou

Aleš Haman ve svém doslovu k *T91* o povídkové verzi prózy Tma nemá stín výstižně píše: „*Děj zhuštěný do momentních scének byl úsporně proložen krátkými retrospektivními ‚stříhy‘ ze života v koncentračních táborech (zejména v Osvětimi) a psychologickými sondami do vědomí uprchlíků ve vypjatých okamžicích.*“⁶³

Vydeme-li z výše uvedeného citátu při stručném nástinu toho, jak se změnil celkový charakter prózy, můžeme říci zhruba následující.

Na větším prostoru (text novely je bezmála čtyřikrát delší než text povídky) si autor přirozeně mohl dovolit děj pojmout nikoli jako zhuštěný, nýbrž jako poměrně podrobně vyprávěný, a to po všech stránkách. Retrospektivní pasáže se značně rozrostly – ty, s nimiž se setkáváme již v povídce, byly rozšířeny a množství dalších bylo přidáno. Rovněž vnitřnímu světu a myšlenkám chlapců byl věnován mnohem větší prostor a stejně tak přibyla spousta dialogů. Pozornost, věnovaná postavám, se takřka ve všech případech rozrostla úměrně prodloužení textu, výjimku tvoří Frank Bondy, jemuž je v novele věnováno o mnoho více prostoru než v povídce.

Při rozpracovávání textu nedošlo ke ztrátě žádného motivu z povídky.

⁶³ str. 169

5.3 Nejen Auschwitz-Birkenau

V povídkové verzi prózy se setkáváme s několika retrospektivami věnovanými vzpomínkám na koncentrační tábor v Osvětimi a další místa, na nichž hrdinové pobývali a mezi nimiž byli převáženi. Tyto „popisy“ se však obvykle skrývají na pozadí určitého dílčího příběhu. Many se vrací k zážitkům týkajícím se rodičů (zejména k posledním okamžikům jejich života), krátce vzpomíná na to, jak společně s Danym prodělali úplavici, na děvče, které mu kamarádi přivedli, a také na nemocného chlapce, jenž umíral během jednoho z transportů... Z těchto útržkovitých a nijak na sebe nenavazujících vzpomínek si můžeme do určité míry utvořit, byť velmi omezený, obraz života v táborech. Žádný podrobnější popis v povídce nenajdeme.

I další retrospektivní pasáže prozrazují přirozeně něco málo o chodu „lágrů“, ale jen proto, že se odehrávají v jejich kulisách. Hlavním tématem těchto pasáží jsou o něco obsáhlejší vzpomínky na určité postavy – konkrétně se jedná o strýce Leonarda a Franka Bondyho – tyto úseky se liší od výše zmíněných také tím, že se k nim Many vrací opakovaně, v podstatě mají pokračování. Těmto „příběhům s konkrétním hrdinou“ se budu podrobněji věnovat v příští kapitole věnované právě Franku Bondymu.

V novele se objevují ve spojitosti s Auschwitz-Birkenau četné další pasáže, a to nejen prostřednictvím kurzívou psaných retrospektiv, ale také v některých rozhovorech chlapců.

Hlavními novými tématy jsou tzv. *Kohenova parta a lidé z PKR, píplové* a jejich „práce“ a postavení v rámci lágrové hierarchie a také pokus o povstání *Sonderkomanda*.

Jejich prostřednictvím jsou nám tedy v novele představovány různě fungující skupiny, které v rámci koncentračního tábora existovaly, i s jejich specifiky a zařazením do táborového života a tamní hierarchie.

Kohenova parta je v podstatě skupina komunisticky smýšlejících vězňů, jejichž naděje a plány se upínají k vidině revoluce. Jsou popisováni jako poměrně praktičtí lidé, kteří leccos dokáží zařídit, ale na druhou stranu se svou přísnou pragmatičností stávají necitelnými, jeví se jako vypočítaví, mají v určitém smyslu zvrácené vnímání skutečnosti a chlapci (snad pod vlivem Franka Bondyho, který je v tomto velice radikální) k nim chovají výrazně negativní emoce.

O *lidech z PKR* – Podkarpatské Rusi – toho v knize najdeme relativně hodně, i když roztroušeně v krátkých zmínkách. Nejčastěji jsou označovány jako „ti z PKR“. Je to jediné etnikum, které je v rámci novely tak výrazně vyděleno od ostatních. Žádná jiná geograficky

vymezená skupina není opakovaně zmiňována, žádné jiné nejsou přiřčeny charakteristické vlastnosti a chování. Sice se několikrát setkáme s určením národnosti i u jiných postav, ale to jsou obvykle individuální záležitosti.

O *lidech z PKR* autor píše tak, jako by se ve vnímání Manyho a Danyho od ostatních vězňů odlišovali natolik, že je lze oddělit právě jako *ty z PKR* proti všem zbylým. A chlapci je (opět zřejmě v důsledku působení názorů Franka Bondyho) rozhodně nehodnotí nijak kladně. Jedná se o židovské chasidy, lidi zvláštního náboženského cítění, věřící v jakéhosi odlišného Boha (Many ho přímo nazývá veselým Bohem), podivně mysticky založené. Snad jim chlapci vyčítají hlavně to, že jsou málo realističtí a odmítají přijmout krutou skutečnost, to, že si žijí ve svých iluzivních (relativně „dobrých“) světech.

V pasáži věnované příběhu strýce Leonarda se také mluví o *chlapci z PKR*. Je to Leonardův soused na marodce, který umírá sužován hnisajícími ranami. Tento chlapec však není nijak dále charakterizován, je to pouze další ze zbídačelých pacientů, jeho příslušnost ke komunitě „lidí z PKR“ není téměř nijak tematizována, jen je důsledně nazýván „chlapcem z PKR“, jako by bylo nutné tento fakt neopominout. Pouze jednou v souvislosti s ním najdeme zmínku o tom, jak v modlitbách „vzýval svého Boha“.

Kohenova parta a lidé z PKR jsou v textu často zmiňováni pospolu, přestože ideově nemají nic společného. Stojí na úplně opačných pólech duchovního a názorového spektra. Tuto situaci nejlépe dokládá následující citát:

„*Ti z PKR věřili ve svého veselého Boha stejně mezkovitě, jako ho lidi z Kohenovy party vytlačili ze svých lebek a nasadili si tam místo něj revoluci.*“⁶⁴

Přesto je autor často zmiňuje společně, a to zřejmě právě proto, že jejich názory, tak extrémní, je výrazně vydělují a zároveň zapříčiňují jejich negativní recepci ze strany Manyho a Danyho.

Dále jsem ve výčtu jmenovala *píply*. Vysvětlením tohoto slangového výrazu dostává text nový rozměr. V plochých a skoro černobílých kulisách povídky nebyl pro tak kontroverzní postavy prostor. (Toto zajisté platí i o dvou předchozích skupinách, ale tady dle mého názoru charakteristika výrazněji působí na city čtenáře.) Navíc pouhých několik let po válce se v literatuře ještě tato tematika neobjevovala. Řečeno přímo, *píplové* jsou prostitutí z řad dospívajících vězňů, pečlivě vybíraní a oplývající určitými výhodami, s pevným zařazením do táborové hierarchie (ovšem do té doby, než se svým nadřazeným omrzí a ti je

⁶⁴ v *T91* na str. 38

pošlou tam, kde už jim žádné zařazení nepomůže). Někteří z nich jsou ochotní ostatním pomoci a o své výhody se podělit, jiní jsou jen proradní a odhodlaní ve svůj prospěch všem kolem sebe bez zábran škodit. Zkrátka postavy hodné závidi, politování i opovržení zároveň. Jak se ale dočteme, stát se *píplem* je v extrémních podmínkách lágru pro mnohé z vězňů vytouženou metou.

Takto pronikají informace o *píplech* ze vzpomínek chlapců a z pasáží vypravěče, zároveň však jsou pro oba hochy i při bloudění lesy neustále v koutku duše přítomní, připomínají se jim, zejména před usnutím, a jsou příčinou obav z příliš blízkého kontaktu mezi nimi samotnými.

Sonderkomando (čili zvláštní skupina, muži, kteří byli vybráni pro práci kolem spalovacích pecí) se do příběhu dostává vícekrát, nejvýraznější je epizoda o tom, jak jeho příslušníci v rámci pokusu o povstání v Auswitzu vyhodili do povětří pec číslo 4 a doufali, že se k nim ostatní přidají. A když se nikdo nepřidal, byli postříleni.

V souvislosti s tímto povstáním se setkáváme také s pojmem *FKL – Frauen-Konzentrationslager*, ženská část tábora. O „ženském oddělení“ se sice mluví i v povídce, ale takto konkrétní označení v podobě nepřeloženého termínu nacházíme až v novele.

K výše probíraným tématům se autor opakovaně vrací, do rozšířeného textu ale zahrnul také některé nové izolované situace, s nimiž se v textu povídky nesetkáme. Pravděpodobně opět s ohledem na málo zasvěcené cizí čtenáře se objevuje drastická scéna, v níž velitel tábora Auschwitz-Birkenau při návštěvě komise z Berlína pronáší „uvítací“ proslov k právě přišedším vězňům. Opakuje (a zde autor podotýká, že unaveně – protože je to již potolikáté) naučenou řeč o organizaci „sprchování“ – o tom, jak se vězni mají rozdělit, kam si dát věci, kolik dostanou mýdla... Následuje popis toho, jak velitel tábora společně s návštěvou sleduje průběh samotného plynování vězňů a jak chladně a věcně hovoří ke komisaři o různých detailech organizace hromadného vyvražďování a o svých vlastních zkušenostech – například s tím, jak důležité je nechávat rodiny pokud možno v takových chvílích pohromadě, protože tak jsou mnohem povolnější a vše jde snadněji.

I tato scéna je do vyprávění zahrnuta jako součást Manyho vzpomínek a je nenásilně vysvětlena tím, že chlapci při své práci v krematoriu přes zeď přímo vyslechli zmiňovaný rozhovor.

Dále se nově objevují například sugestivní vzpomínky na vězně z Gleiwitz, kteří měli takový hlad, že nejenže pojídali mrtvé spoluvězně, ale dokonce si na pokraji šílenství začali okusovat vlastní prsty na ruce.

V duchu líčení hrůz koncentračních táborů se nese rovněž popis stravy – krajíc chleba na tři dny, chlemtání přesolené rybí polévky ze žlabu, poplašné zprávy o otrávené vodě a další podobné zmínky.

5.4 Frank Bondy

Postava Franka Bondyho se objevuje už v povídkové variantě textu, ale teprve v novele je podrobně rozpracována. Povídkový Frank, i když se o něm v průběhu čtení dozvídáme o něco málo více (například ze vzpomínky na opatřování klíče k ženskému oddělení), pro čtenáře zůstává především tím, kdo na začátku vyprávění nevyskočil z vlaku.

Naproti tomu v novele zaujímá výrazné místo a dalo by se říci, že do určité míry společně s chlapci tvoří třetího, ač nepřítomného, hlavního hrdinu. Jistým způsobem představuje pro chlapce vzor – staršího a světaznalého kamaráda, který je podporuje, plánuje s nimi útěk, předává jim své zkušenosti a pomáhá formovat jejich náhled na svět. Na druhou stranu ale rozhodně není líčen jako čistě kladný hrdina, jeho charakter se jeví spíše dost kontroverzně. Chlapci nejsou tak naivní, aby nepoznali, že zdaleka ne všechno, co jim Frank povídá, je docela pravdivé. Jsou schopni si sami utvořit názor a ve vzpomínkách i v rozhovorech svého přítele také hodnotí jako člověka nespolehlivého, prospěchářského, který zdaleka ne vždy dodrží dané slovo a mimoto si dost vymýšlí.

S touto odvrácenou stranou jeho charakteru se setkáváme v omezené míře už v povídce právě prostřednictvím výše zmiňované epizody s klíčem, v níž Frank podle zneužil důvěry obou mladíků a pod záminkou přípravy společného útěku je nechal riskovat při zhotovování kopie klíče od ženského oddělení, který nakonec využil jen k tomu, aby se dostal za svou polskou milenkou.

Ještě jeden kratičký příběh Frankovi Bondymu v očích čtenáře uškodí už v povídkové variantě textu. Jedná se o scénu, kdy coby „kápo“ rozděljuje svým svěřencům polévku a Manymu potají přidá naběračku navíc, kterou ušetřil ubráním z porcí pro ostatní. V jeho očích šlo jistě o záslužný čin, ale Many je jím ošklivě zklamán a Frank se pro něj z výšin obdivovaného vzoru propadá na úroveň obyčejných, obdivu nehodných lidí.

V novele najdeme příhod souvisejících s Bondyho osobou mnohem víc. Každou chvíli chlapci vzpomínají hlavně na to, co o čem kdy prohlásil, jaké měl názory. Jeho myšlenky a ponaučení jsou prezentovány jako citáty, protože chlapci (hlavně citlivější Many) je jako takové svébytné výpovědi očividně vnímali. Některé z nich předkládají nepochybné „životní pravdy“, jiné se nám mohou zdát dost zvláštní a je otázka, zda jejich smysl dokážeme vůbec správně interpretovat. A vlastně není ani jisté, že to dokázali chlapci sami. *(Někdy se vyslovil Frank Bondy tak, že o tom museli dlouho přemýšlet, a mělo to vždycky víc než jen jeden smysl.⁶⁵)* Ale nepochybně pro ně Bondyho výroky měly značnou váhu.

⁶⁵ v T91 na str. 109, v T00 je tato věta vypuštěna

Následující úryvek je Frankovými myšlenkami i úvahami o nich doslova prosycen:

...Frank šeptal, aby nebylo vidět, že otevírá rty: „Svět patří jen živým.“ Ze svědomí se mu stala ozvěna, náhražka, něco, bez čeho už se člověk naučil obejít. Nikdo si nemohl domyslet, co si opravdu myslel. A zároveň si myslel někdy věci, o kterých nemluvil, ale které si mohli domyslet. Jednou se díval na Sedmihradského a jen prohodil: „Když ztratíš prsten, máš pořád ještě prsty.“ A: „Dokud pro mě svítí slunce, nestarám se o měsíc.“⁶⁶

Many na Franka vzpomíná skutečně často, někdy se až zdá, že mu to jeho kamarád trochu zazlívá.

„Proč na něj pořád myslíš,“ zeptal se první.

„Nemyslím na něj pořád. Myslím jen na něco...“⁶⁷

Narážíme dokonce na to, že u staršího z chlapců se antipatie vůči Frankovi (snad po příhodě s klíčem k ženskému oddělení) vystupňovala až v nenávist:

Druhý myslel na to, proč první nenávidí Franka Bondyho a kdy se lidi začínají nenávidět, i když se potřebují, nebo možná právě proto, že se tak potřebují, nebo proto, že jsou si tak blízko.⁶⁸

Frank Bondy byl, dalo by se říci, „průvodcem“ chlapců za jejich pobytu v táboře i později (v muniční továrně v Meuslowitzích, v transportech atd.) a zůstává jím v podstatě nadále – i přes svou fyzickou nepřítomnost – během jejich strastiplného putování po lesích. To vše navzdory tomu, že on sám je tou dobou už s největší pravděpodobností po smrti.

⁶⁶ tamtéž, v T00 můžeme (na str. 125) číst pouze zkrácenou verzi, úryvek textu vypadá následovně:

...Frank šeptal: „Svět patří jen živým.“ Ze svědomí se mu stala ozvěna, něco, bez čeho už se člověk naučil obejít. Díval se na Sedmihradského a jen prohodil: „Když ztratíš prsten, máš pořád ještě prsty.“ A: „Dokud pro mě svítí slunce, nestarám se o měsíc.“

⁶⁷ T91 str. 108, (T00 str. 124 ve shodném znění)

⁶⁸ T91 str. 101

5.5 Úvahy a rozhovory

Již dříve jsem podotkla, že chlapi spolu v rozšířeném textu více mluví. V novele skutečně najdeme větší množství dialogů a tyto dialogy jsou hlavně mnohem obsažnější než stručné a úsečné promluvy z povídkové verze.

V delším textu je přirozeně více prostoru pro přímé řeči a jejich využití odpovídá i charakteru novely, která už není tak lakonická a mimo hlavní děj nepředkládá jenom náznaky dalších příběhů jako povídka, ale dostává ráz uceleného a mnohvrstevnatého vyprávění se spoustou vložených dějových linek.

Kromě stručných komentářů k průběhu cesty a okamžitých pocitů se hrdinové ve větší míře věnují vzpomínkám na to, co prožili, ale také plánům i úvahám vztahujícím se k budoucnosti a celkově je čtenáři předkládáno to, čím se jejich zjištěná mysl v těch vypjatých okamžicích zaobírá.

Úvahami o budoucnosti se zabývají jak v některých rozhovorech, tak i ve svých představách. Své plány či spíš tužby prezentují například v následujícím dialogu:

„Přemejšlím vo tom, jaký si v Praze koupím šaty a boty, Many.“

[...]

„Mám představu jak ženská, Many.“

„Mám taky takovou představu, Dany. Vím vo některých kšeftech v pasáži Štěrbá. A v Perlový ulici. Vím přesně, kde se takový krásný věci prodávají.“⁶⁹

Tento dialog, společně s tím, v němž chlapi plánují, jak budou jenom jíst a válet se ve vaně, až někam dojdou, patří mezi těch několik, které poněkud vybočují z řady velmi stručných rozhovorů, věnovaných organizačním záležitostem a nejzákladnější komunikaci. Představuje chvilkový společný únik z reality a jeho přítomnost dokazuje, že si hoši dosud dokázali zachovat určitou dávku optimismu a jejich psychika ještě není tak úplně zlomená. Zkrátka naděje umírá poslední a ta jejich zatím neumřela, takže i oni snad ještě žijí.

Přes to, co jsem uvedla, se však dá říci, že komunikace mezi Manym a Danym i v novelistickém zpracování nadále zůstává poměrně stručná a omezuje se většinou jen na to

⁶⁹ v T91 na str. 95, v T00 najdeme dialog na str. 110, a to poněkud zkrácený:

„Přemejšlím, jaký si v Praze koupím šaty a boty, Many.“

„Mám taky takovou představu, Dany. V pasáži Štěrbá v Perlový ulici. Vím přesně, kde se prodávají.“⁶⁹

nejdůležitější (ostatně jinak by to ani nemohlo působit věrohodně vzhledem k tomu, jaké vyčerpání musejí snášet) a jen čas od času jsou zařazeny dialogy, které toto pravidlo porušují.

Zde je na místě zmínit ještě jednu drobnou změnu, k níž dochází v dialozích. V povídce ve scéně ve vesnici, kde je žena donucena chlapcům vydat jídlo, s ní Many mluví. Není to sice explicitně uvedeno, ale lze předpokládat, že německy. Vymění si spolu několik úsečných vět. V novele však jsme opakovaně upozorňováni na fakt, že na ni nepromluvil ani jediné slovo. Snad tato mlčenlivost má podpořit ženiny úvahy o jejich původu, dodat v její mysli vetřelcům nebezpečné tajemnosti a umocnit děsivou atmosféru.

Z nedialogických pasáží věnovaných úvahám o budoucnosti lze zmínit především tu, kdy Many, když nemůže usnout, horečnatě přemýšlí o tom, jak by mohla vypadat scéna jeho návratu do bytu, v němž bydlíval, a jaký rozhovor by mohl vést se svou tehdejší kamarádkou či sousedkou Máňou Černovskou.⁷⁰

Prostor dostávají také úvahy hrdinů na téma smrti, vraždění, charakteru Němců... Během chůze po setkání s vesničankou také Manymu víří hlavou myšlenky o možnosti a vůli zabít, nezabít, nechat (se) zabít, o svědomí po spáchání vraždy a o vlastním studu.

Kromě takto konkrétních reflexí se v textu novely setkáme také s častějším líčením pocitů hlavních hrdinů. Například v okamžiku, kdy se dostávají podruhé ke krmelci, autor mnohem detailněji líčí, jak je Many na svého kamaráda, který celou dobu udával směr pochodu, v náhlé beznaději rozzlobený a s jakým vztekem se potýká. Když se Dany, naštvaný sám na sebe, pokouší svému druhovi omlouvat a vysvětlovat, jak k takové chybě mohlo dojít, odpovídá mu Many sice „*Vykašli se na to, Dany,*“ ale zároveň se hned dozvídáme, že to *řekl tiše a vztekle*⁷¹. Celkově je situace popsána mnohem emotivněji a v rozhovoru padne i drsných slov. Navíc Manyho zloba pokračuje i druhý den, kdy po několik hodin na svého druha vůbec nepromluví.

V povídce působí v této situaci mladší z chlapců především rezignovaně a když Danymu říká pouhé: „*Lehni si*“⁷², jeví se nám spíše smířlivě, jakoby kamaráda chtěl tou prostou větou ujistit, že se na něj nezlobí.

Manyho niterným pocitům se autor v rozšířené verzi prózy věnuje na více místech. Detailněji jsou popisovány jeho horečnaté halucinace, vidiny tisíců pavouků, padajících stromů a podobně. Rozsáhlou horečnatou vidinu (či s halucinací hraničící sen) nalezneme

⁷⁰ v T91 na str. 89 - 92

⁷¹ v T91 na str. 99

⁷² D02, str. 173

skoro v samém závěru textu – v okamžiku, kdy hoši napjatě sledují hodiny a čekají na starostovo závěrečné rozhodnutí o jejich dalším osudu. Zde se vyčerpaný Many zcela propadá do propasti svých děsivých představ a před očima se mu odehrává pozměněný příběh jejich útěku z vlaku. Tentokrát nevyskakují z vagonu jen oni dva s Danym, ale hrnou se odtamtud dva tisíce lidí (všech možných, se kterými se v poslední době setkávali) a snaží se zachránit vyběhnutím na vrch svahu, jenž lemují železnici. Němečtí dozorcí do nich z vlaku bezhlavě střílejí, do toho pokračuje ostřelování lokomotivy válečným letounem. Tato scéna se ještě na různých místech prolíná s Manyho útržkovitými vzpomínkami...

Vedle Manyho úvah dostávají více prostoru také myšlenkové pochody vesničanky, již chlapci přepadnou, aby od ní získali trochu jídla.

Epizoda týkající se této ženy je jediným úsekem prózy, ve kterém se perspektiva vyprávění přenáší z hlavních hrdinů (respektive z Manyho, jemuž se vyprávění věnuje zdaleka nejvíce) na jinou postavu příběhu a jedinkrát tak vlastně na krátký okamžik oba chlapce jako čtenáři ztrácíme z dohledu. Přesouváme se do ženina domku a nahlížíme do jejich myšlenek. V povídce se s tímto přesunem perspektivy setkáme také, jenom je výrazně kratší a nejsou tak detailně popisovány ženiny myšlenky; pouze se v jednom odstavci shrnuje, jak se jí zmocnila zlost, že někdo tak špinavý jako Many vstoupil do jejího pečlivě udržovaného stavení, a jak ji ovládnul strach, že celou příhodu mohl někdo vidět, což dohromady vedlo k tomu, že vyrazila nevídané návštěvníky nahlásit starostovi.

V novele jsou důvody vedoucí k rozhodnutí jít chlapce udat podrobněji popsány. Žena uvažuje o tom, kdo vlastně špinaví a zapáchající mladíci byli – židi, cikáni (nebo snad Italové či Řekové)? Uvědomuje si, že vlastně nikoho takového dosud neviděla, což ji znejišťuje. Jediné, v čem má jasno, je náhlý odpor k nezvaným hostům: „*Prasata*“⁷³ – častuje je slovem, které zřejmě běžně nepatří do jejího slovníku. Následně vzpomíná na to, co slyšela o čistotě rasy, ať už od rodičů, od starosty nebo z rádia. Své rozmyšlení ukončuje prohlášením: „*Byla jsem příliš dlouho hodná.*“⁷⁴

⁷³ v T91 na str. 125

⁷⁴ v T91 na str. 126

5.6 Postavy

V této kapitole bych ráda naznačila, které nové postavy se v novele ve srovnání s povídkou objevují, případně zda se u některých dalších zásadně mění jejich role v příběhu, popis či charakter.

Sedmihradský, příslušník SS pocházející ze Sedmihradska, vystupuje už v povídce. Hlídá chlapce ve vagonu vlaku, z něhož v úvodu vyprávění prchají, a střílí po nich ve chvílích, kdy se pokoušejí dostat od vlaku po prudkém svahu nahoru do bezpečí.

Za stejných okolností se objevuje i v novelistickém zpracování, ale na rozdíl od povídky se jeho postava později vyskytuje ještě několikrát a nabývá tak mnohem konkrétnějších obrysů. Je popsán jako prototyp bezcitného esesmana a chladnokrevného vraha:

Sedmihradský zabíjel lidi košer, rituálním způsobem, aby je zbavil krve jako zaříznutou slepici. Pověsil je nahé za nohy na plot u kuchyně a podřezal je, anebo nařídil vězni, aby je podřezal, a čekal, až vykape krev do hlíny. „Jeden Žid, dvě synagogy,“ dal se slyšet Sedmihradský. „Tady i nejbohatší umře chudej.“⁷⁵

Sedmihradský se také objevuje v Manyho halucinacích v závěru prózy. Dozvídáme se zde o něm skrze nesouvislé útržky vzpomínek další informace, například jak málo byl vzdělaný a jak neupravený chodil.

Příběh spojený s postavou „medika-amputéra“ se s rozšířením textu v podstatě nemění, ale získáváme o samotném „lékaři“ více údajů. Najednou se setkáváme s několika jeho výroky a také, i když k tomu dochází až ve druhém vydání novely (viz kapitolu srovnávající tato dvě vydání), je pojmenován. Z anonymního plavovlasého medika se stává konkrétní Polák Lech Wolkomirsky.

O rozpracování postavy Franka Bondyho jsem již psala dříve. K jeho osobě se ale váže ještě někdo další. Je to Polka, kvůli níž Frank oklamal své přátele a nechal je pod smyšlenou záminkou podstoupit nebezpečí při opatřování falešného klíče k ženské části tábora. Tato bezejmenná žena se v rozpracovaném textu mění ve Wandu pracující v kuchyni, jednu z polských žen, které němečtí vojáci pochytili (a znásilnili), když se po potlačení

⁷⁵ v T91 na str. 109

varšavského povstání skrývaly v kanálech. Ačkoli by si v našich očích zasloužila spíše lítost a soucit, Dany a Many vůči ní cítí zášť. Zášť proto, že jsou přesvědčeni, že ona je tím důvodem, proč Frank zrušil (nebo odložil) plánovaný útěk, mají dojem, že si ho k sobě připoutala a brání mu pragmaticky se rozhodovat. Jejich vztah k ní a dá se říci, že i podstata její role ve vyprávění, jsou výstižně formulovány v následující citaci:

Žárlili na tu polskou chudinku a potřebovali ji zmenšit, aby Frankovi nebylo líto ji opustit. Ale dávala Frankovi jídlo a chtěla smazat, co se stalo. Věřila mu, protože potřebovala někomu věřit. Polykala mu všechno i s udičkou.⁷⁶

Wanda vstupuje do vyprávění ještě jednou, i když ne ve vzpomínkách, ale v Manyho halucinacích v závěru prózy při čekání na starostův rozsudek. Zde je postava této Polky nahlížena mnohem smířlivěji. Je zobrazena jako součást davu lidí, kteří prchají z ostřelovaného vlaku a jsou náhodně zasahováni zběsile střílejícími německými dozorci. V tomto okamžiku se i Frank jeví až hrdinsky, když se u Wandy, která klesla po zásahu kulkou, zastaví, a ačkoli je zřejmé, že ona už nevstane, zůstává u ní v posledních chvílích jejího života a vystavuje se tak velkému nebezpečí.

Poslední výraznější postava, která se nově objevuje, je Tomy Kosta. Jde sice o téhož chlapce, jakého nacházíme už v povídce, ale zde se z anonymního chudáka umírajícího ve vagonu vlaku stává nesympatický žalobníček, příslušník zlaté mládeže, kterého není nikomu líto, když v útrapách dlouze umírá během převozu vlakem do tábora v Dachau. Nikomu? Tak proč se za něj i zde Dany postaví proti těm, kteří jej berou jako věc a nevadí jim po Tomym šlapat? Snad kvůli tomu, aby se vzepřel Franku Bondymu, možná však jen proto, že v něm i v této chvíli zůstává trocha lidskosti... Kdo ví.

Na další postavy, které by zaujímaly v novele výraznější roli, už nenarazíme, ale objevují se nové osoby, jimž není věnován příliš velký prostor, ale které jsou přesto nedílnou součástí příběhu.

Za takové bych považovala například nizozemského lodníka, kterého chlapci připomínají jako vzor hrdiny, slovenského člena Sonderkomanda, jež odmítá (nebo spíš nedokáže) zachránit kamarádovu matku před plynovou komorou, Manyho kamarády Zdenka Picka a Milánka Oppenheimera, dívku Inge (která, ač nepojmenovaná, vystupuje už v

⁷⁶ v T91 na str. 107, v T00 najdeme na str. 123 ve stejném znění, jen chybí poslední věta.

povídce; s ní získává Many svou první milostnou zkušenost, ale zde je její role mírně rozšířena) nebo již zmiňovanou Máňu Černovskou.

Kousek prostoru je věnován také rodičům obou hlavních hrdinů. A jistě by bylo možné jmenovat ještě další, ač nepřiliš výrazné „drobné hrdiny“.

5.7 Konkretizace

To, co bylo v povídce jen naznačeno, se často v rozpracovaném textu stává konkrétním. Nejenže anonymní postavy dostávají jména, pojmenováno je daleko více věcí. Například vlak, z něhož chlapci v úvodu prchají, jede do Dachau, dále čteme, že oba pracovali v automobilce Auto-Union a potom v DAW (Deutsche Ausrüstung Werke), terezínská stáj je umístěna do Jägerkaserne, několikrát narážíme také na názvy konkrétních ulic v Praze⁷⁷ a podobně.

Mimoto se dozvídáme i přesné datum, kdy vyprávěný příběh začíná. Osudný nálet na transport se odehrává 13. března:

*Vyšli jsem v pátek, třináctého, myslel si, jestliže kalendář v hlavě Franka Bondyho fungoval správně. Přesně jako třináctka na kormidle té americké stíhačky. O třináctce měli ti z PKR vysoké mínění. Jestliže nám tohle vyjde, opakoval si v duchu, budu mít víc než dost důvodů věřit na třináctku.*⁷⁸

To, že jsem se rozhodla citovat odstavec o významu čísla třináct celý, má svůj důvod. Je náhoda, že novela je rozčleněna právě do třinácti kapitol?

⁷⁷ V povídce se setkáváme pouze s adresou Bondyho snoubenky.

⁷⁸ v *T91* na str. 37

5.8 Co zůstává identické

V předchozích kapitolách jsem se věnovala těm pasážím, které se povídkovém a novelistickém zpracování prózy *Tma nemá stín* liší. K vystižení vztahu mezi těmito dvěma texty je ale také potřeba alespoň stručně naznačit, v čem texty naopak zůstávají stejné.

Jak jsem již dříve podotkla, žádný z motivů ani žádná ze situací, jež nacházíme v povídce, se v delším textu neztrácí, dochází pouze k jeho rozšiřování a „nabalování“ dalších drobných příběhů a rozpracování již napsaného.

Mnohé úseky textu jsou v novele použity beze změny či pouze s drobnou úpravou, autor přejímá své starší formulace, opakuje v novém textu někdy věty, jindy i celé odstavce ze své starší práce. Zejména ve stěžejních a nejdramatičtějších momentech prózy můžeme tuto tendenci pozorovat. Pro ilustraci zde uvedu několik málo příkladů srovnání textu povídky a novely.⁷⁹

Z úvodu prózy:

*D66*⁸⁰: „Už střelí⁸¹,“ řekl ten první chlapec, řečený krátce *Dany*.

„*Blbec*,“ odpověděl mu *poplašeně druhý* a díval se nahoru, *mezi chocholky oblak*. „*Myslí snad, že jsme vojáci*.“

*T91*⁸²: „Už střelí,“ řekl ten první chlapec, který se jmenoval *Dany*.

„*Blben*,“ odpověděl *poplašeně druhý*, menší. Podíval se nad sebe *mezi chocholky oblak*. „*Myslí snad, že jsme vojáci*.“

Ze scény ve vesnici:

*D66*⁸³: „*Tu ženskou zabijeme*,“ zasténal ten první. *A potom*: „*Jinak by nás prozradila*.“

Už přestalo pršet; chladem z nich odešly horečky. *Civěli ze skrytu v houští na zarostlého muže; vedl tence protáhlou koženou uzdou ryzáka za pluhem. Úhor se svažoval dolů k vesnici, odkud prve přišla ta žena*.

*T91*⁸⁴: „*Tu ženskou zabijeme*,“ řekl první. *A potom*: „*Jinak by nás prozradila*.“

⁷⁹ Pro toto textové srovnání volím vydání *D66* a *T91*, protože tyto dvě časově následují po sobě a lze proto předpokládat, že při přípravě textu novely (i když vezmeme v úvahu zámořské vydání v angličtině, na tomto faktu to nic nemění) autor pracoval právě s tímto vydáním souboru povídek.

⁸⁰ str. 247

⁸¹ v knize začátek povídky přesně vypadá takto: „UŽ STRĚLÍ,“ řekl... ale zde se jedná jen o typografii konkrétního vydání – začátek každé kapitoly je v tomto povídkovém souboru tištěn velkými písmeny

⁸² str. 9

⁸³ str. 277

Civěli ze skrytu v křoví na zarostlého oráče. Vedl tence protáhlou koženou uzdou ryzáka za pluhem. Držel uzdu v jedné ruce a oběma přidržoval pluh. Úhor se svažoval dolů k vesnici, odkud prve přišla ta žena.

A nakonec ze samotného závěru:

D66⁸⁵: Vnořili se do noci jako její dvojitý štíhlý stín.

A ticho neumlkalo.

T91⁸⁶: Vnořili se do tmy jako její dvojitý, štíhlý stín. Ticho neumlkalo.

Na těchto ukázkách dobře vidíme, jakým způsobem autor s textem v takových pasážích pracuje. V zásadě ponechává tytéž věty a formulace, ale zároveň je na mnoha místech drobně upravuje – vsouvá i vypouští jednotlivá slova či věty, pozměňuje syntax.

⁸⁴ str. 113

⁸⁵ str. 299

⁸⁶ str. 168

5.9 Shrnutí

Již v úvodu této kapitoly jsem v základních obrysech předslala, jakým způsobem se text rozšířením v novelu změnil.

K uvedeným obecným rysům této proměny nyní stručně doplním některé konkrétní jevy, jichž jsem si podrobněji všimla v předchozích šesti podkapitolách.

Kulisy, v nichž se děj odehrává, se stávají mnohem konkrétnějšími. Nejenže jsou jednotlivá místa mnohem častěji pojmenována, ale také se setkáme s výrazně větším množstvím podrobných líčení.

Stejně tak některé (dříve jen v hrubých rysech naznačené) postavy získávají konkrétnější obrysy, vlastní malý příběh a nezřídka také jméno. Navíc se objevují postavy úplně nové.

Velký důraz je, jak už bylo řečeno, kladen na osobu Franka Bondyho – stává se jakýmsi třetím (ač ústřednímu ději nepřítomným) hlavním hrdinou. Jeho charakter je mnohem detailněji vykreslený a tím i mnohem více kontroverzní než v povídce.

Na scéně se objevují nejen noví jednotlivci, ale také specifické skupiny lidí – lidé z PKR, Kohenova parta, Sonderkomando, píplové a další, jejichž prostřednictvím se seznamujeme se skupinovým myšlením a chováním.

Děj v prodloužené variantě prózy ztrácí lakonickou náznakovost, takže mnohem více prostoru dostávají jak dialogy mezi chlapci, tak i jejich (respektive Manyho) vlastní úvahy. A nejen úvahy, ale také proměňující se pocity a rovněž halucinace, jimiž opakovaně trpí. Prostřednictvím dialogů a retrospektivních pasáží se dozvídáme o hlavních hrdinech mnohem více a jsou nám ve větší míře představeni i další členové jejich rodin.

Autor zkrátka charakterem změn úspěšně naplnil žánry, k nimž jednotlivé varianty prózy *Tma nemá stín* řadíme. Z (dějově jednodušší, stručnější) povídky rozšířením vytvořil (komplikovanější, podrobnější, více „vyprávěcí“) novelu, jež by snad mohla pro množství dějových odboček a zobrazovaných vedlejších osudů hraničit až (odhlédneme-li na okamžik od nevelkého rozsahu) s románem.

6. Srovnání obou vydání novely

I přesto, že novelistické zpracování prózy se zatím dočkalo ve srovnání s povídkovými soubory „pouhých“ dvou vydání, je třeba se krátce věnovat úpravám, k nimž mezi těmito dvěma vydáními došlo.

Stejně jako při srovnávání jednotlivých vydání povídky, i zde narazíme na drobné lexikální úpravy jako například:

T91⁸⁷: „To není plyn, ale tunel, kterým chodí lidi dovnitř a vycházejí na druhé straně,“ řekl.

T00⁸⁸: „To není cyklon B, ale tunel, kterým chodí lidi dovnitř a vycházejí na druhé straně,“ řekl.

Ale změny toho typu se zdají být podružné ve srovnání s jinými – s množstvím a délkou vložených a vypuštěných pasáží. Těch při srovnávání obou variant najdeme skutečně mnoho. Opět převažují doplněné úseky, ale tato převaha není nijak drtivá, vyškrtnutých částí je rovněž značné množství.

Dříve než se budu věnovat těm rozsahem větším, ráda bych zmínila jeden zajímavý případ. Spočívá ve vložení pouhé jedné věty, ale je příkladem toho, že taková kratičká věta může někdy vyznění textu ovlivnit mnohem více než několik odstavců.

Jedná se o závěr jedné z Manyho vzpomínek na Franka Bondyho. Týká se toho, jak bezvýznamné pro něho nakonec byly veškeré znalosti cizích jazyků. Tuto pasáž najdeme v předposlední kapitole. Text ve dvou vydáních vypadá takto:

T91⁸⁹: Zůstal ve vlaku na Dachau i s tím.

T00⁹⁰: Zůstal ve vlaku na Dachau i s tím. Vyběhl pozdě.

„Vyběhl pozdě“ – dosud chlapci uvažovali o tom, zda ostatní z vlaku měli nějakou naději na přežití, o tom, jestli se někdo pokusil uniknout, a zdáli se být přesvědčeni, že Frank

⁸⁷ str. 13

⁸⁸ str. 11

⁸⁹ str. 158

⁹⁰ str. 181

Bondy rozhodně nikam neprchal a že v ostřelovaném vagonu zahynul. Najednou se dozvídáme, že „vyběhl“, ale „pozdě“. Z čeho tahle informace vyplývá a jak se do textu dostala? Snad se jedná o domněnku nebo možná jde o metaforické vyjádření skutečnosti, že se neodhodlal vyskočit vůbec.

Nyní se zaměřím na rozsahem výraznější změny v textu. Je obtížné najít nějaký společný jmenovatel pro tyto zásahy a věnovat se zde všem není možné, proto do této problematiky poskytnu jen drobný náhled.

Někdy mizí nebo jsou vkládány repliky z dialogů. Tyto zásahy v zásadě nehrají příliš významnou roli. Následující příklad je ukázkou poměrně výrazného zkrácení, v němž jsou myšlenky hrdinů zredukovány a komunikace vyznívá úsečněji, ale těžko můžeme říci, že by došlo ke změně smyslu dialogu.

T91⁹¹: „Tobě se vždycky zapíší do paměti takový divný věci, Many.“

„Co je na nich divného“

„Proč se díváš dozadu? Proč se pořád ohlížíš, Many? To bych si mohl myslet, jako bys nevěřil, kam jdeme.“

„To je právě to, že tomu věřím. Když se k nim ohlížím, je to, jako bych jim říkal, ahoj, všechny tyhle věci, teď ještě vo vás vím, ale za pár dní nebo tejdnu začnu novej život a budu si ho chtít začít bez vás.“

T00⁹²: „Proč se díváš dozadu? Proč se pořád ohlížíš, Many? To bych si mohl myslet, jako bys nevěřil, kam jdeme.“

„To je právě to, že tomu věřím. Když se k nim ohlížím, je to, jako bych jim říkal už nikdy.“

Jiným případem jsou doplnění či vypuštění celých odstavců z retrospektivních pasáží. Tak se například v novějším vydání objevuje úsek rozšiřující informace o Franku Bondym.⁹³ Doplněná pasáž obsahuje myšlenky o jeho hrdosti, popis toho, jak byl zbit Němci, a úvahu o jeho snaze předávat jiným svá moudra – tímto kratičkým popisem Manyho pocitů je mírně prohloubena spornost Frankova charakteru i nevyhraněnost chlapcova nahlížení na něj.

⁹¹ str. 95

⁹² str. 110, první dvě promluvy chybí

⁹³ str. 99 – proti T91 je doplněno 15 řádků (z důvodu značné délky textu upouštím od citace)

Stejně tak se postavy Franka Bondyho týká nejméně (a rozsahem nejdelší) pasáž, která naopak byla v novějším vydání vypuštěna a nalezneme ji jen v *T91*⁹⁴. V *T00*⁹⁵ se dozvíme pouze že:

Frank Bondy našel rovnováhu, když ji druzí ztráceli.

Naproti tomu v *T91* totožná věta pokračuje po dvojtečce dál:

když lágrem cloumaly pověsti, že Němci otrávilu vodu...

A následuje výčet situací, v nichž tento muž dokázal zachovat chladnou hlavu, a odstavec o tom, jak vnímal mravnost a nemravnost, muže a ženy. I tímto zásahem se tedy mění hloubka čtenářovy znalosti osoby Franka Bondyho, tentokrát ovšem opačným směrem – v novějším vydání se dozvídáme méně.

Zde uvedené dva zásahy dokládají mé tvrzení o obtížnosti hledání nějakého záměru, jež autor sledoval při provádění úprav mezi těmito dvěma vydáními své prózy.

Ke zkracování, nebo naopak rozšiřování textu docházelo ve všech jeho liniích, tedy i v dějových a popisných pasážích týkajících se Manyho a Danyho cesty. Ani zde ovšem nelze smysl provedených změn zobecnit.

Nakonec bych opět ráda uvedla jeden zajímavý případ změny. Na tento fakt jsem narazila už dříve, při charakterizaci postav. Medik-amputér, v prvním vydání novely ještě bezejmenný, dostává o devět let později jméno Lech Wolkomirsky. Kromě pocitu bližšího seznámení s postavou je tak čtenář zároveň utvrzen v národní příslušnosti medika.

Celkově bych prováděné změny zhodnotila jako nejednotné a vedené autorovým citem pro text a touhou akcentovat při opětovné revizi svého díla v některých momentech jeho jiné aspekty.

⁹⁴ str. 111 – navíc je 29 řádků textu

⁹⁵ str. 127

7. Závěr

Ve své práci jsem sledovala vývoj prózy Tma nemá stín od jejího prvního tištěného vydání po vydání prozatím poslední. Nyní se pokusím shrnout v základních rysech, jaký tento vývoj byl.

Ještě dříve než začnu vypisovat jednotlivé změny, chtěla bych podotknout, že příběh jako takový se nezměnil. Původní časopisecká povídka a poslední novelistické vydání jsou sice texty značně rozdílné, ale hlavní hrdinové, čas, prostředí i schéma děje zůstávají původní. Snad bychom mohli říci, že se jedná o týž příběh, vyprávěný týmaž očima, jen jindy a za trochu jiných okolností.

Povídka je lakonická. Její děj je zhuštěný, dialogy úsečné, retrospektivy stručné a zaměřené na nějaký výrazný moment. V průběhu vývoje textu od časopiseckého vydání k těm pozdějším chlapci vystupují z anonymity a také začínají mluvit méně spisovně. Stejně tak ve vypravěčových pasážích ubývá knižnosti. Text je doplňován o drobné rozšiřující detaily.

Naproti tomu novela je relativně podrobná (zde je na místě uvažovat o zahraničním čtenáři jako o motivaci některých popisných a vysvětlujících pasáží) a v určitých ohledech hraničí s románovým vyprávěním. Jednotlivým postavám je věnováno úměrně více prostoru; výjimku tvoří Frank Bondy, který je rozpracován výrazně více a stává se tak vlastně „třetím hlavním hrdinou“. Přibývají nové retrospektivní pasáže, čímž čtenář získává důkladnější znalost života v koncentračních táborech i osobností protagonistů. Hlavní hrdinové spolu více rozmlouvají a nezůstávají skryty ani jejich pocity, myšlenky a plány do budoucna. V textu se také objevuje mnohem více vlastních jmen, čímž se lidé i místa stávají konkrétními a nezaměnitelnými. Texty obou českých vydání novely se liší ve srovnání s genezí povídkové varianty textu jen velmi málo.

Nedávno Arnošt Lustig v rámci jedné besedy se čtenáři⁹⁶ odpovídal na otázku, proč své texty tak často pro nová vydání upravuje. Za příklad posloužil román *Dita Saxová*. Spisovatel v první řadě popřel, že by text nějak výrazně měnil, a upozornil na to, že jej zejména doplňuje. Toto počínání zdůvodnil půvabným vyprávěním o tom, jak jej vlastně taková Dita čas od času v noci probudí a říká mu: „Ale takhle to se mnou nebylo, tohle já jsem neřekla a tohle v mém příběhu chybí.“ A jemu nezbyvá nic jiného než text podle požadavků své hrdinky upravit.

⁹⁶ Svět knihy 2010, sobota 15. 5., 11.00–12.20, *Mladá fronta uvádí své autory – Arnošta Lustiga, Pavla Kosatíka a Ladislava Špačka* a 13.00–13.50, *Láska a tělo - Divadelní představení LiStOVÁNi.cz hry Láska a tělo za přítomnosti autora stejnojmenné knihy Arnošta Lustiga.*

A tak si obdobně můžeme představit, že po napsání povídky *Tma nemá stín* pro Věstník židovských národních obcí v Československu jedné noci naši dva hrdinové svého „stvořitele“ probudili a pro začátek se mu představili...

Literatura

Prameny:

LUSTIG, Arnošt: Tma nemá stín. In *Věstník židovských náboženských obcí v Československu*, 1958, roč. XX, č. 6 – 1959, roč. XXI, č. 1.

LUSTIG, Arnošt: Tma nemá stín. In *Démanty noci*. Praha: Mladá fronta 1958.

LUSTIG, Arnošt: Tma nemá stín. In *Démanty noci; Noc a naděje; Dita Saxová*. Praha: Československý spisovatel, 1966.

LUSTIG, Arnošt: Tma nemá stín. In *Démanty noci*. Praha: Hynek, 1998.

LUSTIG, Arnošt: Tma nemá stín. In *Démanty noci*. Praha: Andrej Šťastný, 2002.

LUSTIG, Arnošt: *Tma nemá stín*. Praha: Československý spisovatel, 1991.

LUSTIG, Arnošt: *Tma nemá stín*. Praha: Hynek, 2000.

Odborná literatura:

DOUGLAS, J. D.: *Nový biblický slovník*. Praha: Návrat domů, 1996.

HAMAN, Aleš: *Arnošt Lustig*. Jinočany : H & H, 1995.

KRÁLÍK, Oldřich: Tři verze Olbrachtova Bratra Žaka. In *Osvobozená slova*. Praha: Torst, 1995.

LUSTIG, Arnošt: *Eseje: vybrané texty z let 1965/2000*. Praha: H & H, 2001.

LUSTIG, Arnošt: *Odpovědi: rozhovory s Harry Jamesem Cargassem a Michalem Bauerem*. Jinočany: H & H, 2001.